

РЕЦЕПЦІЯ ПРОПОВІДЕЙ ЛАЗАРЯ БАРАНОВИЧА В XVII СТОЛІТТІ

Олена Матушек

Харківський національний університет імені В. Каразіна (Україна)

Streszczenie. W niniejszym artykule autor bada recepcję księgi arcybiskupa czernihowskiego, Łazara Baranowycza, *Miecz duchowy* przez społeczeństwo moskiewskie drugiej połowy XVII w. Przemyslenia czytelników dotyczące kluczowej tezy przedmowy o ważności władzy świeckiej nad duchowną były podzielone. Symeon Połocki solidaryzował się z autorem, starowierycy zaś oskarżali Baranowycza o poparcie i cara, i patriarchy. Patriarcha Nikon uważał, że autorytet władzy duchownych powinno się stawiać ponad caratem.

Słowa kluczowe: czytelnik, recepcja, przedmowa, tekst, homilia

1922 року Олександр Білецький одним з головних напрямків історико-літературної науки визначив дослідження впливу твору на подальший хід літературного розвитку, студію сприйняття його сучасниками та найближчими нащадками, його різноманітне життя в читацькій свідомості¹. Продовжуючи, автор зазначив, що «необхідна класифікація літературних явищ кожної даної епохи за читацькими групами, які мали попит на певні явища»². Більше того, вчений переконаний, що потрібно досліджувати «читацькі групи не тільки з боку їх соціального значення, але й з точки зору стосунків цих груп і письменника»³. Зараз досить важко дослідити, хто й які книжки читав у XVII столітті. Цю лектуру можна відтворити за каталогами монастирських, приходських, шкільних та приватних бібліотек; а також за літературними творами, листуванням та помітками на маргінесі книг. Наше завдання – зробити це на основі вербальних та мистецьких текстів щодо книги *Меч духовний* Лазаря Барановича.

Культурна експансія українських вчених до Московії у другій половині XVII століття неодноразово ставала предметом вивчення таких дослідників, як В. Ейнгорн, І. Татарський, О. Білецький, Л. Сазонова, А. Слеонська та ін.

¹ А. Белецкий, *Об одной из очередных задач историко-литературной науки*, в: *Избранные труды по истории литературы* / Под. общей ред. Н. Гудзия, Просвещение, Москва 1964, с. 25.

² *Ibidem*, s. 30.

³ *Ibidem*.

М. Сумцов дав досить іронічні коментарі щодо проблеми реального читача і слухача проповідей Лазаря Барановича. «Слухачі й читачі *Меча* і *Труб*, якщо тільки припустити, що ці книги мали читачів, були переважно українці», – говорить дослідник⁴.

60-ті роки XVII століття відзначилися активною європеїзацією московитського суспільства. У цей процес були включені й українці (Єпіфаній Славинецький, Дамаскин Птицький, Арсеній Сатановський, Симеон Полоцький). Лазар Баранович як реальний представник західної освіти й модернізованої на той час української Церкви у порівнянні з московською теж брав у цьому участь. Восени 1666 року він прибуває до Москви для участі у церковному соборі. Владика привозить зі собою збірник проповідей *Меч духовний*, який дарує цареві Московії та декому з його оточення.

Конфлікт між світською та духовною владою за провідну роль у суспільстві ще в латинському Середньовіччі оформився у теорію «двох мечів». В Московії він загострюється у другій половині XVII століття між царем Алексеем Михайловичем і патріархом Ніконом. Лазар Баранович, присвятивши царю свою книгу *Меч духовний*, символічно віддає йому усю повноту влади.

Друковані книги зазвичай присвячувалися відомій особі та читачам. Але звернення до одного, за спостереженням Ю. Лотмана, опубліковане в книзі або журналі, змінює аудиторію, адресуючись будь-кому⁵. На думку Л. Чернець, «програма» впливу твору свідомо вужча його потенціалу сприйняття, в розкритті котрого бере участь багатолікий і несподіваний реальний читач – «всі невідомі друзі»: і сучасники, й нащадки⁶. У книги Барановича потенційно були дві групи читачів: цар та його прихильники та патріарх Нікон.

Перша передмова у книзі послідовно моделює образ ідеального царя, маючи на увазі Алексея Михайловича. Він і є експлікованим адресатом. У книзі немає прямої опозиції царя і патріарха. Але, зважаючи на основні аргументи тексту, стає зрозуміло, що це – «перевернуті» аргументи царського опонента. Патріарх Нікон присвятив проблемі двох властей величезну книгу з назвою *Заперечення покірного Нікона*⁷. Основними тезами книги були: «Священство вище від царства, [...] священство – від самого Бога» та «Цар пограбував церкву»⁸. Л. Баранович доводив вищість світської влади. Цікаво, що патріарх Нікон і став одним з перших читачів

⁴ Н. Сумцов, *Лазарь Баранович: (К истории южнорусской литературы XVII столетия)*, Харьков 1885, с. 60.

⁵ Ю. Лотман, *Текст в процессе движения: автор – аудитория, замысел – текст*, в: *Семіосфера*, Искусство, Санкт-Петербург 2000, с. 204.

⁶ Л. Чернец, *Функционирование произведения. Читатель*, в: *Введение в литературоведение: Учебное пособие*, Высшая школа, Москва 2006, с. 553.

⁷ А. Карташев, *Очерки по истории Русской церкви*: В 2 т., Наука, Москва 1991, Т. II, с. 194.

⁸ *Ibidem*, s. 195.

Меча духовного, примірник якого він отримав відразу після приїзду чернігівського архієпископа до Москви⁹. Патріярх написав на книгу критичний відгук – *Сувій*, у якому звинувачував автора в латинській ересі. Нікон закидав єпископу Лазарю часте цитування католицьких джерел, перерахував дрібні огріхи та дав несхвальні зауваження щодо зовнішнього вигляду видання¹⁰. Книга Нікона не збереглася до сьогодні, але її основні положення реконструюють за відповіддю Лазаря Барановича, яку він написав не раніше 1669 року. Цей твір називався *Послання до колишнього патріярха Нікона*. Він дотепер є у паперах Симеона Полоцького в Державному історичному музеї м. Москви.

Переслідуваний патріярх мав багато однодумців. А. Карташов стверджує, що тодішня ієрархія московської церкви розділяла позицію патріярха Нікона, хоча відверто її й не відстоювала¹¹. Зважаючи на це, зовсім не випадково книга *Меч духовний* була схвалена на Московському соборі 1667 року і за рахунок московського уряду розіслана «по монастирях і єпархіях»¹² як засіб переконання священної й чернечої аудиторій.

З книг київського друку вона була найрозповсюдженішим виданням у Росії другої половини XVII століття, перевершивши навіть Києво-Печерський Патерик. Можна навіть стверджувати, що мережа духовних бібліотек у Московії другої половини XVII століття була пересичена проповідями Лазаря Барановича. Наприклад, у кінці століття патріярша бібліотека мала 38 екземплярів *Меча духовного*. На думку дослідника С. Луппова, вона була книгосховищем, з якого робилася розсилка книг по монастирях.

Симеон Полоцький написав чотири епіграми, присвячені появі цієї книги. Автор дав їм описову узагальнену назву: «На книгу, именуемую *Меч духовний*, епиграмма». Симеон згрупував їх і пізніше увів до своєї рукописної збірки *Рифмологіон*. Ці вірші можна вважати читацькою інтерпретацією книги Чернігівського єпископа.

Якуб Понтан (1542–1626) у *Засадах поетики* пише про епіграму, що це «...певний короткий поетичний твір, що містить просте окреслення якоїсь речі, особи або події або виводить щось з запропонованої теми»¹³. В. Маслюк подає визначення цього жанру з київської поетики 1696–1697 рр. *Rosa inter spinas*: епіграма – це опис якоїсь речі, події або особи

⁹ В. Эйнгорн, *Очерки из истории Малороссии в XVII веке. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича*, Университетская типография, Москва 1899, с. 383.

¹⁰ И. Татарский, *Симеон Полоцкий (его жизнь и деятельность). Опыт исследования из истории просвещения и внутренней церковной жизни во вторую половину XVII века*, Тип. М. Волчанинова, Москва 1886, с. 154.

¹¹ А. Карташев, *Очерки по истории Русской церкви...*, с. 212.

¹² В. Эйнгорн, *Очерки из истории Малороссии в XVII веке...*, с. 4.

¹³ Iacobus Pontanus, *Poeticarum institutionum libri tres*, w: *Źródła wiedzy teoretycznoliterackiej w dawnej Polsce: Średniowiecze – Renesans – Barok*, Warszawa 1999, s. 420.

віршем, який у кінці подає щось дотепне або особливо влучне¹⁴. Зі сказаного вище випливає, що епіграма пов'язана з подією (часто опосередковано) та містить її опис і оцінку.

Ще Цицерон стверджував, що «між поетом і оратором багато спільного; щоправда, поет дещо обмеженіший в ритмі і вільніший у вживанні слів; зате багато інших способів прикрашування мови у них подібні і доступні...»¹⁵.

З теорії жанрів за поетиками і риториками можна визначити, що епіграму і ораторську прозу єднають:

1) спосіб винайдення і розгортання теми. Наприклад, за Митрофаном Довгалевським: «Теми найчастіше беруться з таких обставин: хто? що? де? за допомогою чого? чому? яким чином? коли? а також з родоводу, сентенції, подібності, історії, казки, приказки, звички, з походження імені або алегорії, з причини, наслідку і т. д.»¹⁶.

2) асімен або теорія гостроти розуму. Митрофан Довгалевський називає два види влучних висловів у епіграмі – ораторський і поетичний¹⁷;

3) включення до тексту похвали або осуду. Епіграма може містити також у собі звинувачення або виправдання, як судові промови¹⁸;

4) моралізаторство, тобто повчальний висновок¹⁹.

Епіграма за набором формальних ознак і функцій, які вона виконує, була близькою до барокової проповіді, а відтак мова епіграми – ідеальна для опису проповіді. Цим і скористався Симеон Полоцький.

Як правило, епіграма – коротка. Митрофан Довгалевський припускає, що вона не повинна виходити за 10 віршів²⁰. Епіграми Симеона Полоцького містять 52, 10, 8 і 8 рядків, тобто 26, 5, 4, і 4 двовіршів відповідно.

Ці чотири епіграми подвійно емблематичні і поглиблено літературні. За Митрофаном Довгалевським, епіграма – це *inscriptio* або *superscriptio* тобто напис²¹, який ставився на різних культурних спорудах. Тексти Симеона Полоцького – це написи на книгу. Симеон Полоцький використовує як джерело своїх віршів *Предсловіє ко читателю*, яке служить прозовим підписом до форти *Меча духовного*. Лазар Баранович у цій передмові пояснює гравюру, розкриває смисл назви книги і функції її складових. Головним засобом зв'язності тексту передмови є образ меча,

¹⁴ В. Маслюк, *Латиномовні поетики і риторики XVII – першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні*, Наукова думка, Київ 1983, с. 156.

¹⁵ Цицерон, *Об ораторе*, в: *Три трактата об ораторском искусстве* / Пер. с лат. Ф. Петровского, И. Стрельниковой, М. Гаспарова, Наука, Москва 1972, с. 90.

¹⁶ Митрофан Довгалевський, *Сад поетичний*, in: <http://www.litopys.org.ua/dovg/dovg.htm>

¹⁷ *Ibidem.*

¹⁸ *Ibidem.*

¹⁹ *Ibidem.*

²⁰ *Ibidem.*

²¹ *Ibidem.*

котрий витлумачується автором у бароковий спосіб – цитатами з різних біблійних книг, які містять ключовий образ, тобто сильними аргументами з найбільш авторитетного християнського джерела. Але якщо у Барановича це цитати з атрибуцією (на маргінесі), то у Симеона Полоцького – це ремінісценції біблійних текстів, на основі яких він будує свої епіграми. Отже, Симеон Полоцький винаходить матеріал не самостійно. Референцією для Симеона Полоцького є, з одного боку, – збірка, а з другого, – її автор. Відповідно, маємо два предмети зображення – річ та особу, які умовно ділять епіграму [I] навпіл (відповідно 1–24 та 21–52 рядки).

Епіграма [I] окреслює духовну функцію меча (збірки):

Нуждно есть небо хотяй восхитити
имат мечем сим рать в мире творити
духовным, души будут посечени,
а благим злии будут поражени²².

Окрім того, автор віршів (не без допомоги передмови Барановича) описує ключовий образ:

Остр обоюду и есть действен зело
Души и плоти враги сечет смело²³.

Симеон Полоцький вказує на джерела книги Барановича і походження проповіді взагалі:

Драг злата паче от Божия слова
Нова Завета бысть его основа.
Не из земна кружца он сооружися,
Оубо тли празден, ратуй, не сумнися
Вещество его с небес принесенно
Устнами Христа: тем же есть спасенно²⁴

Перефразувавши слова Ісуса з Євангелія від Луки [Лк. 22], Симеон Полоцький намагається посприяти розповсюдженню книги, наголошуючи на її ролі в духовному поступі, спасінні людини:

И небо может оным ся набыти,
оубо продавши ризу, меч купити
сей подобает, им же и одежду
стяжает небесну имая надежду²⁵.

Автор вдається до влучних висловів на основі визначення якості зображуваного предмета, яка заперечується присудком. У такий спосіб утверджується нелогічне, що оформлюється висновком останнього рядка:

Блажен делатель его уковавый,
Мечь бо сей святыи, мечь се не кровавый.
Язвит он сердце, слезы источает,
язвами язвы души исцеляет²⁶.

²² Симеон Полоцький, *Вірши*, Мастоцкая літаратура, Минск 1990, с. 287.

²³ *Ibidem*.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ *Ibidem*.

Другий двовірш контрастує з першим. Побудований він на основі переліку частин (серце, души). Стилистичної виразності надає віршеві поліптотон, тобто повтор одного слова у різних відмінках (язвами язвы) та етимологічно споріднене «язвит».

Друга частина епіграми – панегірик Лазарю Барановичу. Симеон Полоцький нагромаджує дотепи щодо образу автора збірки, використавши його ім'я та матеріал з євангельського сюжету про чотириденного Лазаря, а також з додаткових засобів, зокрема – його посади (за функцією) та етимології прізвища:

Пастырю с овцы zelo есть прилично –

Барановичю с агньцом есть обычно²⁷.

Завершується перша епіграма побажаннями проповіднику:

Ты – живот, Христе, и здравия датель,

Жив, здрав да будет наш мечекователь²⁸.

Друга епіграма побудована на основі образного топосу «життя – боротьба», що навіяний першим рядком передмови Лазаря Барановича: «Сих брани полных времен, ничтоже тако полезно, яко же меч»²⁹. Текст побудований на основі семантико-когнітивної структури. Його зв'язуючим компонентом є приналежність образів епіграми до одного тематичного кола. Мікросценарій «духовної брані» вміщує наступні складові: «брань – борец – меч – помощь – враги – победа – подвиг».

Загальновідомо, що інтерпретація повинна бути основана на структурі тексту³⁰, яку часто дослідники розуміють як схему зв'язності його ключових знаків. Дослідник В. Лукін зазначає, що її-то й можна використовувати як «граматику інтерпретації»³¹. Прикметно, що в епіграмах ключове слово, взяте з заголовка (меч), повторюється в чотирьох віршах 16 разів (включаючи й неологізми «мечекователь» та «мечатворець»). Особливої виразності воно набуває в контексті інших повторів, наприклад (схема: 1/ 1, 2, 1/ 1, 2/ 3, 3):

Житие наше *брань* ся менует –

всяк *борец меча* на *брань* потребует:

На *брань* духовну се есть *меч* духовный
словесной твари, не железный, словный³².

Найбільш оригіальною й самостійною виглядає третя епіграма. Використавши євангельське уподібнення 'Христос–камінь' та підсиливши його дієслівними протиставленнями, автор вибудував свій текст:

²⁶ *Ibidem*, s. 288.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ Лазар Баранович, *Меч духовный*, Друкарня Києво-Печерської Лаври, Київ 1666, с. 1, передмова.

³⁰ В. Лукин, *Художественный текст: Основы лингвистической теории. Аналитический минимум*, Осъ-89, Москва 2005, с. 237.

³¹ *Ibidem*, с. 239.

³² Симеон Полоцкий. *Виши...*, с. 288.

Коса о камень может ся тупити,
но меч каменем может ся острити.
Камень есть Христос, им же изострися
сей меч духовный, а не притупися³³.

Четверта епіграма є реалізацією певної герменевтичної програми, закладеної у тексті-донорі. Вона функціонально тотожна передмові і складається з настанов і побажань читачеві:

С духами злобы хотяй ратовати
меча духовна должен есть искати:
Не ищи, борче, се ищет он тебе,
готов он к действию, ты готови себе.
Чти, ач ти токмо победа готова,
венец ти будет от божия слова.
Его же моли, да и мечатворцу
венец зготовит яко тебе, борцу³⁴.

За джерелом, образним складом, темою, двома основними предметами відображення ці чотири вірші фактично є одним текстом. Порівнявши їх з передтекстом, можна сказати, що це – віршований парафраз прозового тексту Чернігівського єпископа. Але якщо передмова Барановича – текст про текст, то епіграми – це текст про передмову, текст, який описує книгу як літературний факт, прославляє її автора, орієнтує читача. При цьому він побудований на типологічно подібних засадах у порівнянні з передтекстом, передусім принципі ізопоїї, що виявляється у повторях, парафразі, синонімах, антонімах. Але ці засоби, відповідно до лаконічних законів іншого жанру, набувають особливої гостроти й виразності. Можна сказати, що інтерпретація Симеона Полоцького була взірцевою з точки зору розуміння й відтворення передтексту. Обережно переходячи до наступної збірки, Лазар Баранович сам дав їх оцінку у листі до Симеона Полоцького в травні 1669 року: «Прихильно прийняв ти [...] меч, настільки ж милостиво нехай прихилиться твоє вухо до труб»³⁵.

Зрозуміло, що Лазар Баранович вибудував і концепцію влади, і художній світ книги за допомогою барокових текстопороджуючих моделей, задекларувавши конвенційне ставлення до знака. Зазвичай стратегії читання та інтерпретації враховували цей домінуючий спосіб смислопородження в книзі.

Книга набула масового читача й зробила величезний вплив на становлення московської монархії у плані формування її ідеології. Вже 1668 року Симон Ушаков написав ікону «Богоматір Володимирська» або «Древо Московської держави». Дослідниця В. Чубинська стверджує, що

³³ *Ibidem*, с. 289.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ *Письма преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями*, Тип. Ильинского монастыря, Чернигов 1865, с. 85.

«велику роль у створенні програми ікони відіграла [...] книга Лазаря Барановича *Меч духовний*»³⁶. Творіння іконописця вступає в діалог з гравюрою з книги чернігівського єпископа. Внизу на іконі замість святого Володимира – митрополит Петро та Іван Калита, котрі разом «садять» дерево, що виростає з Успенського собору московського кремля. З часу виходу в світ *Меча* пройшло трохи більше року, але зображення знаково помирило світську й духовну владу, зважаючи на рішення собору 1667 року: «Цар має перевагу у справах громадських, а патріярх – у церковних»³⁷.

Таким чином, книга Л. Барановича була моментально включена в політичне, духовне й художнє життя московського суспільства. Вона знайшла читачів в різних духовних сферах і навіть викликала певні полемічні спалахи. Показово, що художнє сприйняття, об'єктивоване в читацьких висловлюваннях, було ширшим від авторської програми впливу.

RECEPTION OF LAZAR BARANOVYCH'S SERMONS IN THE XVII CENTURY

Summary. In this article the author investigates the reception of the book *Mech dukhovnyy* (1666) of Chernigov's archbishop Lazar Baranovyc in the Russian society of the second half of the XVII century. The opinions of the readers were separated by the head of the prescription: secular power was higher than spiritual. Simeon Polotsky demonstrated solidarity with the author. The representatives of „old faith” convicted him for supporting both the tsar and the patriarch. Nikon considered that spiritual power was higher than secular.

Key words: reader, reception, prescription, text, sermon

³⁶ В. Чубинская, *Икона Симона Ушакова «Богоматерь Владимирская», «Древо Московского государства». «Похвала Богоматери Владимирской» (Опыт историко-культурной интерпретации)*, „ТОДРЛ”: *Взаимодействие древнерусской литературы и изобразительного искусства*, 1985, Т. XXXVIII, с. 290–308.

³⁷ А. Карташев, *Очерки по истории Русской церкви...*, Т. II, с. 214–216.